

В.М. Тимченко
(м. Київ)

ОСМАНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ З ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (1775–1853 рр.)

Історіографія. Важливою складовою сучасного розвитку історичної науки є актуалізація зв'язків з Османською імперією, яким раніше приділялося недостатньо уваги. Одним з найтісніших видів таких зв'язків були торговельні. Радянська історіографія у своєму арсеналі мала значну кількість досліджень з цієї тематики. Це зокрема Покровського С.А. «Внешняя торговля и внешняя торговая политика России» (1947), Дружиніної О. «Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.», «Южная Украина в 1800–1825 гг.» (1970), «Южная Украина в 1825–1860 гг.»; Золотов А.В. «Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в.» (1969).

С. Покровський основну увагу приділив торговельній політиці Російської імперії загалом, чим і важлива його праця. Адже торговельні відносини півдня України з Туреччиною знаходилися у прямому зв'язку з відповідною політикою Росії. Однак про торгівлю з Османською імперією цей автор згадує лише побіжно. Праця останнього важлива тим, що він пропонує власну періодизацію розвитку зовнішньої російської торгівлі, за яким хронологічний проміжок, що пропонується до дослідження, відноситься до панування заборонювально-протекціоністської системи, що окреслюється 1793–1861 рр. Цей період характеризується більшим імпортом сільськогосподарської сировини (наприклад, льон, збіжжя).

У серії праць О. Дружиніної окремі розділи присвячені торгівлі досліджуваного нею регіону. Але і в них про торгівлю з Туреччиною написано небагато. Найкраще торгівлю півдня України з Османською імперією дослідив В.О. Золотов. Він навів дані про конкретні обсяги експорту й імпорту багатьох видів товарів.

Основними джерелами, на які спиралися ці дослідники, були статистичні дані з таких матеріалів: М.Д. Чулков «Историческое описание коммерции», тт. 1-7, 1781–1788 рр., «Общий тариф для всех портов и пограничных таможен Российской империи 1782 года», М. Тургенев «Опыт теории налогов» (1818), Г. Небольсин «Статистическое обозрение внешней торговли России» (СПб., 1850, ч. I і II), «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России» (СПб., 1902) тощо.

В сучасній російській історіографії слід виділити працю А. Юхти «Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-е – 60-е годы XVIII века)». Четвертий розділ її присвячено торгівлі з Туреччиною. Автор проаналізував астраханські митні книги. Означене дослідження присвячене більш ранньому періоду й відноситься до торгівлі з Османською імперією іншого торговельного центру Росії – Астрахані. Але ця частина даної монографії дає широкий простір для аналогій. Торгівлю з Туреччиною розглянув також Є.В. Анисимов у книзі «Россия в середине 18 в.».

Серед сучасних українських дослідників теми торговельних зв'язків півдня України з Османською імперією торкався А.В. Бойко у таких працях, як «Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.», «Південна Україна останньої чверті XVIII ст.», а особливо в своїй кандидатській дисертації «Торговля Південної України (1775–1825 рр.)». Але все ж у цих дослідженнях означеній темі приділено надзвичайно мало уваги. Зокрема турецький імпорту не виокремлюється з обсягу окремих видів ввезених тканин та виробів з них.

Серед сучасної зарубіжної історіографії виділяється книга представниці англійської історіографії Ісабель де Мадаріаги «Россия в эпоху Екатерины Великой» (2002). Праця важлива детальною характеристикою загального розвитку російської торгівлі в другій половині царювання останньої. Основне джерело, на яке спиралася автор у розділі, присвяченому торгівлі й фінансам, – «Полное собрание законов Российской империи». В дослідженні широко використані твори з іноземної історіографії.

В турецькій історіографії пріоритет у дослідженнях чорноморської торгівлі належить Х. Інальджику. Зокрема про південь України він пише у статті «Османський бавовняний ринок, Індія та Англія» («Osmanlı pamuklu pazarı, Hindistan ve İngiltere» турецькою мовою), де стверджує, що характер торговельних взаємовідносин між ногайцями Північного Причорномор'я та турками Південного Причорномор'я не змінив навіть після російського завоювання, і наводить конкретні цифри обсягу цього обміну за видами товарів й їх якістю.

Османські джерела. З обраної теми найінформативнішими є актові документи. За останній час оброблено тільки їх корпус із зібрання Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Унікальність цього архіву полягає в тому, що у ньому міститься фонд Одеського товариства історії та старожитностей. У ньому налічується дуже велика кількість документів з економічної, зокрема торговельної, історії Півдня України, в тому числі стосовно відповідних

зв'язків з Туреччиною в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Серед них є і зібрання східних рукописів, частину яких написано на османському варіанті турецької мови. Причому серед останніх з історії торговельних відносин з Портою в означений період зберігаються п'ять корабельних журналів 1851–1853 рр.¹, у кожному з яких по 80–90 аркушів турецького тексту і таблиць. Невідомий упорядник Одеського товариства історії та старожитностей назвав їх “добові обсерваційні журнали”. Перегляд журналів засвідчив, що вони складаються з розворотів (тобто зі зворотної й лицевої сторінок аркушів), які інформують про кожен з днів існування судна. Вони починаються заголовком, що вказує на відповідну дату: рік, місяць, число за гіджрою і за європейським літочисленням. Під заголовком міститься таблиця, на лівій сторінці – текст. Відома назва корабля, якому належали ці журнали – “Перваз-і Бахрі”, що в перекладі означає “Морський політ”. Один з останніх закінчується загальною великою таблицею. Визначено, що перший з них починається 29 квітня 1851 р. і закінчується 23 липня того ж року². Наступний починається відповідно 24 липня, закінчується 17 жовтня³. Ці п'ять журналів загалом охоплюють період існування судна до 1853 р.⁴, коли почалася Кримська війна. Вірогідно, вона застала корабель у якомусь порті Півдня України, де він був інтернований, а його документація (зокрема добові обсерваційні журнали) стали власністю Російської держави, а пізніше потрапили до Одеського товариства історії й старожитностей.

Наступний тип османських документів з досліджуваної теми – п'ять листів генералу Інзову від турецьких сановників 1821–1823 рр.⁵. Останні були вже описані В.Д. Смирновим⁶. Але цей невиданий опис зберігається без зв'язку з оригіналом. Причому якщо його переглядали багато українських і радянських османістів, то в османські листи не заглянув ніхто. При дослідженні оригіналу та опису встановлено, що листи каталогізувалися тим же В.Д. Смирновим.

Всі листи були переглянуті: один надійшов від сілістрійського намісника Мухаммеда Селіма; другий – від начальника Дунайського угруповання османських військ Осман-паші, останні три – від Саліх-паші. У першому розповідається про чуму, в другому – про російського купця, який у Румунії, що входила до Османської імперії, тримав магазин і повинен був розпродати його за несплату боргу, що створила особа, за яку цей російський купець поручився й котра втекла. В четвертому розповідається про долю листа міністра закордонних справ Нессельроде до великого візира, яке доставив полковник Василій Шавров до сілістрійського намісника Мухаммеда Селіма. Означена інформація опису підтверджується переглядом оригінального

турецького тексту. Ці три листи не потребують подальшого вивчення у рамках досліджуваної теми, оскільки перший та четвертий прямо не пов'язані з торгівлею, а другий детально описаний В. Смирновим і може бути залучений вже як документ.

Водночас третій та п'ятий листи заслуговують на особливу увагу, оскільки прямо пов'язані з торгівлею і описані В.Д. Смирновим по-верхово. А опис п'ятого взагалі пошкоджений, причому в тому місці, де повідомляються цифрове значення товару й імена деяких учасників торговельної операції. Отже, переклад оригінального турецького тексту необхідний. Робота над ним триває. Датовані 1821 р. ці документи мають наступний зміст: “Про необхідність пропуску через російський кордон людини Саліх-паші з декількома парами тяглових коней, куплених у Російській імперії” та “Про перевезення через російський кордон солі, купленої в Молдавії”.

Інформацію для досліджуваної теми може дати і “Паспорт пароплава російського товариства для проходу через Константинопольську й Дарданелльську протоки”⁷. Він являє собою аркуш великого формату, наверху якого знаходиться велика позолочена тугра, під якою чотири рядки зі збільшених літер з дуже великим інтервалом. Багато слів також із залишками позолоти. Документ не має точного датування, вірогідно, він відноситься до середини ХІХ ст. У визначенні часу його створення може допомогти тугра, за якою визначається султан, що тоді правив, – Абдул Мехад (1839–1861 рр.).

Певна інформація з вказаної теми може міститися і в двох корабельних журналах 1850 р. (74 аркуші)⁸ й середини ХІХ ст. (45 аркушів)⁹.

Наративні джерела. У вивченні цього типу джерел перевага буде надаватися творам купців та чиновників, що стали безпосередніми учасниками і свідками торговельних зв'язків з Туреччиною на півдні України. Одним з таких документів є написані Ахмедом Васифом Ефенді “Красоти творів та істини свідчень” (“*Mehasinu'l-Asar ve Nakaiku'l-Ahbar*”) середньоосманським варіантом турецької мови. Ці мемуари укладені одним з значних чиновників, що тривалий час служив на османському Півдні України в останній чверті ХVІІІ ст. Там розповідається про козацьку торгівлю очаківською сіллю, багато інформації про Крим.

Отже, торговельні зв'язки південної України з Османською імперією 1775–1853 рр. ще не були предметом спеціального дослідження, але цієї теми торкалися В.О. Золотов, В.О. Дружиніна, А.В. Бойко й ін. Проте ніхто з них не залучав джерела турецькою мовою.

Більшість османських джерел фонду Одеського товариства історії

та старожитностей, які планується використати у дослідженні теми, взагалі не опрацював жоден з науковців.

¹ ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 3793-3797.

² Там само. – Спр. 3793.

³ Там само. – Спр. 3794.

⁴ Там само. – Спр. 3797.

⁵ Там само. – Спр. 3784-3788.

⁶ Там само. – Спр. 1586.

⁷ Там само. – Спр. 3790.

⁸ Там само. – Спр. 3792.

⁹ Там само. – Спр. 3798.